

۱۶۱۸۱۶۶

پوشه‌های تاریخ اسلام

حجاج ایرانی در دولت عثمانی

(قرون سیزده و چهارده هجری قمری)

نوشته

اسراء دوغان

www.ketab.ir

تهران، ۱۳۹۷

پژوهشکده تاریخ اسلام

حجاج ایرانی در دولت عثمانی

(قرون سیزده و چهارده هجری قمری)

تألیف: اسرا دوغان

ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام

مدیرنشر: خلیل قویدل

چاپ اول: ۱۳۹۷

شمارگان: ۱۰۰۰

چاپ و صحافی: تقویم

ردیف انتشار: ۸۱

۸۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسی، خیابان رستگاران، شهرز شرقی، شماره ۹

تلفن: ۳-۸۸۶۷۶۰۶۱ - ۸۸۶۷۶۸۶۰

web: www.p.e.ac.ir

سرشناسه:	Dughan, Asra	دوغان، اسرا
عنوان و نام پدیدآور:	حجاج ایرانی در دولت عثمانی (قرون سیزده و چهارده هجری قمری)	
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، انتشارات، ۱۳۹۷	
مشخصات ظاهری:	۶۸۸ ص: مصور، جدول.	
فروست:	پژوهشکده تاریخ اسلام: ۸۱.	
شابک:	978 - 600 - 7398 - 53 - 1	
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیبا	
یادداشت:	کتابنامه	
موضوع:	حاجیان — ایران — تاریخ	
موضوع:	حج — مدیریت	
موضوع:	ترکیه — تاریخ — امپراتوری عثمانی، ۱۲۸۸-۱۹۱۸ م.	
موضوع:	ایران — روابط خارجی — ترکیه	
موضوع:	ایران — روابط فرهنگی — ترکیه	
شناسه افزوده:	پژوهشکده تاریخ اسلام	
رده بندی کنگره:	۱۳۹۷ ح ۲۴ د ۹۴ / ۸ / ۱۸۸ BP	
رده بندی دیویی:	۲۹۷ / ۳۵۷	
شماره کتابشناسی ملی:	۵۲۵۹۱۴۸	

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ی پانگ فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عمق بی‌شمار است. بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان برای راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراج گرفت.

به رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریک به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی - جامعه آغاز حرکتی اساسی و همه جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آن باشد، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با

همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می گیرد، و جهت همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش های گوناگون دنبال می شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه هایی همچون تشکیل کارگاه های تخصصی، نشست های علمی تخصصی و حمایت از پروژه های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آن ها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشکده جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با رتبه یکم، استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همه فعالیت های این مرکز علمی، بازتاب دهنده فعالیت های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه جانبه، که انعکاس دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) نیز در دسترس است و به تدریج فعال تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران در راه علمی و حقیقت، آرزوی موفقیت می کنم.

سیدهادی خامنه ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

پیشگفتار	۲۱
مقدمه	۲۷

بخش نون: حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار

فصل اول: حج گزاری ایرانیان قبل از دوره قاجار	۳۵
از آغاز تا دوره افشار	۳۵
شاخص ترین اقدامات ایرانیان در دوره های تاریخی	۳۶
حج گزاری در دوران صفویه (۹۰۶-۱۱۳۵ق)	۳۸
حج گزاری در دوران افشاریه (۱۱۵۶-۱۲۱۷ق)	۴۱
حج گزاری ایرانیان در دوره زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ق)	۴۵
مسئله بصره و حجاج ایرانی در زمان کریم خان زند	۴۸

فصل دوم: حج گزاری ایرانیان و روابط قاجار و عثمانی در معاهده نامه ها	۵۳
اختلاف وهابیان و عثمانیان و تأثیر آن بر حج گزاری ایرانیان	۶۶

فصل سوم: اقدامات و شیوه مدیریت دولت قاجار برای برگزاری مناسک حج	۷۱
سرپرستی حجاج ایرانی در راه حج توسط دولت ایران	۷۳
سرپرستی حجاج منفرد	۷۳
سرپرستی حجاج کاروانی	۷۳

۷۳	سرپرستی دولت قاجار در راه آناتولی و شام
۷۴	سرپرستی دولت قاجار بر راه جبل
۷۵	وضعیت تعیین امیر حج برای کاروان‌های حجاج ایرانی
۷۶	کارپرداز و کنسولگری حکومت قاجار در مکه و جده
۸۰	نماینده‌گی کنسولگری دولت قاجار در منا
۹۳	شرفای مکه و سرپرستی آنها از حجاج ایرانی
۹۷	فصل چهارم: سیاست و اقدامات مدیریتی دولت عثمانی برای برگزاری مناسک حج
۱۰۵	فصل پنجم: روند و چگونگی سیاست دولت عثمانی در مناسک حج
۱۰۷	اهمیت حجاج در دولت عثمانی در دوران قاجار
۱۰۸	ولایت حجاز در تقسیمات اداری حکومت عثمانی
۱۱۰	شیوه‌های حکومت عثمانی در حرمین و دشواری‌های آن
۱۱۲	اصلاحات عثمانی در حجاز
۱۱۴	مدیریت دولت عثمانی بر پنج و داروهای حج
۱۱۶	اقدامات سلاطین عثمانی در مکه (مدیر به‌دوره دوره عبدالحمید دوم)
۱۱۸	صرة همایون

بخش دوم: معرفی سیستم کاروان‌های حجاج ایرانی

۱۲۵	فصل اول: نگاه کلی به سفرهای حج مسلمانان و وسایل حج ایرانی در دوره قاجار
۱۲۵	حج پیاده
۱۲۸	وسایل حمل و نقل حجاج در صحرا (معرفی وسایل حمل و نقل: شتر، اسب، کبابوه)
۱۳۳	شتر، اسب، قاطر
۱۳۷	مشکلات سفر با شتر
۱۴۱	فصل دوم: وسایل سفر حجاج ایرانی در دوره قاجار
۱۴۱	وسایل شهری در دوره قاجار
۱۴۱	۱. چاهار و پست
۱۴۴	قطار
۱۴۵	خط ویژه شام-مدینه

۱۴۶	تفلیس- باکو
۱۴۷	کوت- بغداد
۱۴۸	اسکندریه- قاهره- سوئز
۱۴۸	۲. وسایل راه دریا
۱۴۸	کشتی
۱۵۱	وسایل حجاج، عبور از رودخانه‌های دجله و فرات (کشتی، مرکب، ...)
۱۵۳	فصل سوم: ساختار و چگونگی تشکیل کاروان‌های ایرانی و مقایسه آن با کاروان‌های حجاج عثمانی
۱۵۳	کاروان حج
۱۵۴	انواع کاروان
۱۶۱	کاروان بغداد
۱۶۱	ساختار کاروان عراق، راه جبال، تاریخ
۱۶۶	کاروان شام و مصر
۱۷۳	جایگاه حجاج ایرانی در کاروان دولت عثمانی
۱۷۵	فصل چهارم: مسئله اسکان کاروان، نقطه استراحت و بیماری
۱۷۷	فرهنگ اقامتگاه و مسکن حجاج مسلمان ایرانی در حج گزاری
۱۷۷	اقامت در کاروانسرا
۱۷۹	اقامت در چاپارخانه (پست‌خانه)
۱۸۱	پست‌خانه
۱۸۱	مهمان‌خانه و قراول‌خانه
۱۸۲	نمازگاه‌ها
۱۸۴	دربند و گردنه
۱۸۵	قلمه
۱۸۷	اقامت در مکه و مدینه (مسئله میقات)
۱۸۸	اقامت در راه آهن (کالسکه و قطار)
۱۸۸	اقامت در راه دریایی (بندر، گمرک، قرنطینه)
۱۹۰	اقامت در شهرهای دنیای اسلام (استانبول، شام، قاهره ...)
۱۹۰	اجاره منزل-خانه و هتل
۱۹۳	هتل

۱۹۴	قهوه‌خانه
۱۹۶	انواع قهوه‌خانه و حجاج
۲۰۰	درگاه مساجد، تکیه، امامزاده و خانقاه
۲۰۲	قرنطینه‌خانه
۲۰۲	اقامت در راه‌های حجاز
۲۰۴	اتراق و عواف
۲۰۶	اقامت در مکه، مدینه، جده و ینیع
۲۰۶	دلال با و حجاج ایرانی
۲۱۰	مستراح (مستراح حجاج (مقیاتگاه)
۲۱۲	رب‌دهای مکه
۲۱۷	فصل پنجم: چراگاه آب و خدمات آبرسانی در سفر حج
۲۱۹	آب زمزم و ایرانیان
۲۲۱	آب و مسیر حجاج ایرانی
۲۲۱	راه جبل
۲۲۳	راه آناتولی و شام
۲۲۸	راه قاهره
۲۲۸	راه دریا
۲۳۰	آب جده، مکه و مدینه
۲۳۳	خدمات آبرسانی برای حجاج در دوره قاجار و تمدن آب در دولت عثمانی
۲۳۷	عین زبیده و سایر چشمه‌ها و قنوات
۲۴۰	نقش ایرانیان در خدمات آبرسانی

بخش سوم: راه‌های رسمی و غیررسمی حجاج ایرانی

۲۴۵	فصل اول: راه غیررسمی حجاج ایرانی
۲۴۵	راه عراق و انشعابات آن، راه جبل و راه لحسا
۲۴۵	راه جبل
۲۴۷	راه جبل، پیش از دوره قاجار
۲۵۱	نجف-مدینه و نجف-مکه

۲۵۱	راه حج لحسا
۲۵۳	امیر جبل و امنیت راه
۲۵۷	علت انتخاب راه جبل و کاهش خواستاران آن
۲۶۲	زائران و حاجیان در عتبات
۲۶۷	اقامتگاههای موقت حجاج ایرانی در بغداد و عتبات
۲۷۰	بسته شدن راه جبل در اسناد ایران و تأثیر آن
۲۸۹	فصل دوم: راه‌های رسمی حجاج ایرانی
۲۸۹	راه شمال (راه استانبول یا روسیه): عبور از چهار دریا و سه قاره
۲۹۳	حجاج ایرانی و دریای خزر، باکو و تفلیس
۲۹۴	سیستم راه (خشکی، قطار، دریایی)
۲۹۴	راه خشکی چاپارخانه، منزا
۲۹۶	راه قطار
۲۹۷	راه‌های دریای خزر و شرکت‌های بازرگانی
۲۹۸	سفر حجاج ایرانی از باتوم تا استانبول (دریای سیاه)
۲۹۸	بندر باتوم و بوتی
۲۹۹	بندر طرابزون
۳۰۱	بندر ریزه
۳۰۱	بندر سامسون
۳۰۳	بندر گیره‌سون، اینه‌بولی، اوردو و سینوپ
۳۰۴	دریای مدیترانه (استانبول، ازمیر، بیروت، قاهره)
۳۰۷	دریای اژه
۳۰۸	کورامیر
۳۰۸	دریای مدیترانه
۳۰۸	بندر رودس و قبرس
۳۰۹	بندر بیروت
۳۱۰	راه دریای سرخ (بندر سوئز، جدّه، ینبوع)
۳۱۰	حجاج در بندر سوئز
۳۱۳	معرفی برخی سفرنامه‌های حج مسیر استانبول

۳۱۵	راه استانبول عثمانیان
۳۱۵	گذرگاه استانبول- مکه دولت عثمانی
۳۲۱	مراحل و منازل نویسی عثمانی
۳۲۲	راه مصر
۳۲۴	راه مصر در دوره قاجار
۳۲۷	حجاج ایرانی در گذرگاه مصر
۳۳۳	راه جنوب (راه دریایی از جنوب ایران)
۳۳۳	معماری و اطاعات عمومی راه دریایی جنوب
۳۳۷	راه دریایی جنوب قبل از قاجار
۳۳۷	الف. راه طولانی (مستقیم از بنادر خلیج فارس به مکه)
۳۳۸	ب. راه کوتاه قبل از دوره قاجار (غیرمستقیم)
۳۳۹	راه دریایی جنوب در دوره قاجار
۳۳۹	الف. راه کوتاه بصره (غیرمستقیم)
۳۴۲	ب. راه طولانی جنوب (مستقیم از بنادر خلیج فارس به مکه)
۳۴۳	جزیره کامران (قمران)
۳۴۵	مسافرت حجاج در رودهای فرات و دجله
۳۵۲	راه شام
۳۵۲	راه بالا (راه آناتولی)
۳۵۸	راه میانه (موصل - حلب - شام)
۳۵۹	راه جنوبی (رمادی - تدمر - شام)
۳۶۳	راه آهن حجاز (شام - مدینه)
۳۶۶	حجاج ایرانی و راه آهن شام - مدینه
۳۷۱	فصل سوم: آمار حجاج ایرانی همراه با کاروان‌های عثمانی

بخش چهارم: تأثیر حج بر مناسبات قاجار و عثمانی

۳۸۵	فصل اول: حج و مناسبات سیاسی دولت‌های عثمانی و قاجار
۳۸۸	چگونگی انتقال گزارش مشکلات به دولت عثمانی
۳۹۰	دولت عثمانی و نادرشاه و مسئله حج‌گزاری

ناصرالدین‌شاه و بهبود روابط با عثمانی و تأثیر آن بر حج	۳۹۳
سفر حج شاهزاده‌ها، میرزاها و توجه دولت عثمانی به آنان	۳۹۵
سفر صاحب‌منصبان قاجاری معزول یا تبعیدی به حج و امر راه	۴۰۲
همکاری پسر شریف با شاهزاده ایرانی	۴۰۴
سفر حج علما در دولت عثمانی	۴۰۸
واقعه نصب ضریح برای امامان بقیع در اسناد عثمانی و ایرانی	۴۱۰
زیارت‌نامه‌خوانی در مدینه و دخالت دولت در آن	۴۱۷
تشکر و قدردانی دولت قاجار از فعالیت مأموران و دولت عثمانی در امور حج	۴۱۸
اعطای نشان شرف و رشید ایران به مأموران و صاحب‌منصبان عثمانی	۴۱۹
اسناد دیگری در ره‌اهدای نشان شیر و خورشید	۴۲۴
جایگاه شریف مکه در دستهای ایرانیان	۴۲۵
اسنادی درباره تقدیم کتاب «تألیف الصلوات» برای سلطان عثمانی	۴۲۷
زنان درباری ایرانی در حج	۴۲۸
اسنادی درباره والده نواب عباس میرزا	۴۲۹
فصل دوم: اقدامات نظامی-امنیتی عثمانی و عوامل بر خصم امنیت حج	۴۳۷
امنیت حج و دولت عثمانی	۴۳۸
اهمیت امنیت در سیاست دولت عثمانی و جنبه‌های آن	۴۳۸
راه‌ها و شیوه‌های برقراری امنیت توسط دولت عثمانی	۴۴۰
سیاست‌های امنیتی عثمانی در قبال حجاج ایرانی	۴۴۱
موانع و عوامل برقراری امنیت و کوشش برای برطرف ساختن آنها	۴۴۴
برقراری امنیت حاجیان ایرانی برحسب جایگاه آنها	۴۴۹
امنیت حجاج زن	۴۴۹
ابعاد امنیتی حجاج ایرانی	۴۵۱
امنیت جانی حجاج ایرانی	۴۵۱
امنیت حیوانات (شتران) حجاج ایرانی	۴۵۲
امنیت مالی حجاج ایرانی	۴۵۲
امنیت سرزمینی (حرمین و راه‌ها)	۴۵۶
امنیت در حرمین	۴۵۶

۴۶۲	امنیت در راه‌ها
۴۶۵	امنیت در راه‌هایی غیر از راه جبل
۴۶۸	امنیت کاروان‌ها
۴۶۸	امنیت راه جبل
۴۷۳	امنیت راه جبل، امنیت حجاج ایرانی در عتبات
۴۷۳	ارزیابی میزان تأمین امنیت از سوی دولت عثمانی
۴۷۶	دولت قاجار و امنیت راه
۴۷۷	امنیت، سرزمین
۴۷۷	امنیت حجاج ایرانی در سرزمین دولت قاجار
۴۸۷	فصل سوم: امور گمرک، ارزیابی عثمانی و ایران و تأثیر آن بر حج‌گزاری
۴۸۸	ورود کالاهای خارجی به عثمانی
۴۸۹	امور گمرک در دولت عثمانی
۴۸۹	الف. دوره قبل از تنظیم (قبل از ۱۸۳۹م)
۴۹۰	ب. دوره تنظیمات (۱۸۳۹-۱۸۷۶م)
۴۹۱	حکم تجارت و حجاج در گمرکات
۴۹۵	مشکلات حجاج ایرانی در مرز دولت عثمانی
۴۹۶	تفتیش حجاج ایرانی در گمرک‌ها و تذکره‌خانه‌ها
۵۰۰	نحوه تحویل تذکره، پاسپورت، ویزا، امور کاغذی و سایر مقررات
۵۰۱	نحوه پرداخت وجه تذکره
۵۰۳	ابطال تذکره‌ها
۵۰۴	مسائل دیگر گمرک
۵۰۴	درخواست مجوز حمل اسلحه برای حجاج ایرانی
۵۰۵	بررسی و اخذ رسومات اموال از حجاج ایرانی در چندین گمرک
۵۰۵	تعویض ارز، لزوم صرافی در گمرک
۵۰۷	گرفتن گمرک از حیوانات
۵۰۸	جنگ ایران و روس و تأثیر آن بر تردد حجاج طبق اسناد
۵۱۱	فصل چهارم: جایگاه حج در روابط اقتصادی بین دولت‌های عثمانی و قاجار
۵۱۱	سیاست اقتصادی دولتی در خصوص حج

سیاست‌ها و اولویت‌های دولت عثمانی در خصوص اقتصاد حج	۵۱۱
سیاست‌های دولت قاجار در خصوص اقتصاد حج	۵۱۲
اقتصاد ترکیبی و بازار مشترک اسلامی	۵۱۵
واحدهای پولی و پیدایش اقتصاد ترکیبی	۵۱۸
درآمدهای رسمی و غیررسمی عثمانی‌ها از حج	۵۲۳
درآمدهای رسمی دولتی	۵۲۳
درآمدهای بومیان (درآمدهای نامشروع- غارت)	۵۲۵
اخوه‌گیری یا حقه‌العبور	۵۲۶
نقش اقتصاد آثاریات، حواجگان و شرفا	۵۲۹
نقش امنیت در اقتصاد حج	۵۳۲
امنیت سرزمینی	۵۳۲
تلاش برای برقراری امنیت کاروان‌ها	۵۳۴
فصل پنجم: مناسبات فرهنگی و اجتماعی بین عثمانی و قاجار از طریق حجاج ایرانی	۵۳۹
فرهنگ مادی و معنوی حجاج ایرانی ریشه آب و بایر حجاج	۵۳۹
تأثیر حج بر مناسبات فرهنگی در راه‌ها	۵۴۱
نگاه فرهنگی به راه‌های حج ایران و عثمانی (سنی، شیعہ، زیدی)	۵۴۱
رویاریوی تمدن‌ها (در راه و در حرمین) استانبول، قاهره، کو، بغداد، ام، مکه	۵۴۳
اهمیت شهر استانبول و بغداد در نظر حجاج ایرانی	۵۴۳
استانبول	۵۴۴
بغداد	۵۴۵
اماکن زیارتی بغداد	۵۴۷
زن و سفرنامه‌های حج	۵۴۹
مراسم بدرقه و تهنیت در راه حج	۵۵۱
آداب و عادات قبل از عزیمت به حج (بدرقه)	۵۵۲
آداب و عادات پس از بازگشت از حج (تهنیه)	۵۵۳
مزایای هم‌زبانی و عواقب بی‌هم‌زبانی حجاج	۵۵۴
فرهنگ خرید و فروش	۵۵۶
دیدار از کتابخانه‌ها توسط حجاج ایرانی	۵۵۶
تأثیر فرهنگ مردم مکه و مدینه بر حجاج ایرانی و مقایسه رفتار مردم این دو شهر	۵۵۷

۵۵۹	استقبال همگانی دولتمردان عثمانی از منصبداران ایرانی
۵۶۰	فرهنگ تفریح در حج گزاری (قهوه‌خانه در مکه، جشن‌ها و بازار در منی و عید نوروز ایرانیان در مکه)
۵۶۲	آداب حج عثمانی و تفاوت آن با آداب حج ایرانی
۵۶۳	هدایای سفر ایرانیان
۵۶۴	مراسم دست‌بوسی شرفای مکه
۵۶۵	مسئله خرید و فروش برده
۵۶۹	فصل د ششم: حج و مناسبات مذهبی میان دولت عثمانی و قاجار
۵۷۳	تتلاف نظر ایرانیان در فرعیات عبادی
۵۷۳	رسم مذهبی شیعیان در طول سفر حج
۵۷۵	حجاج و رسم عزای محرم
۵۷۸	تعصبات مذسب علیه شیعیان در مدینه
۵۸۱	تقیه ایرانیان
۵۸۴	باج‌گیری بیشتر از شیعیان
۵۸۶	زیارت بقیع
۵۸۸	مشکلات ایرانیان در زیارت بقیع
۵۹۰	مسئله رویت هلال
۵۹۲	مسائل میقات‌های حجاج ایرانی
۵۹۳	حج و بحث اتحاد اسلام در دوره اخیر عثمانی
۵۹۵	دولتمردان ایرانی و وحدت اسلامی
۵۹۵	تبادل فکر و اعتقاد دینی
۵۹۷	فصل هفتم: مشکلات بهداشتی
۵۹۸	تاریخ مختصر وبا/ کلرا، سازمان قرنطینه حجاز، بین سال‌های ۱۷۶۵-۱۹۱۴ م
۶۰۲	اقدامات دولت عثمانی
۶۰۲	تشکیل کمیسیون بهداشتی در حجاز و اخذ تدابیر دولت عثمانی در مکه و مدینه
۶۰۵	کنفرانس‌های بین‌المللی حفظ صحه و دولت‌های مستعمره
۶۰۶	اخذ تدابیر در کشتیرانی و تأسیس قرنطینه در جزایر برای کشتی‌ها
۶۰۷	قرنطینه و قرنطینه‌خانه‌های دولت عثمانی در معابر سرزمین عثمانی
۶۰۷	الف. قرنطینه‌خانه‌های دولت عثمانی

۶۰۸	ب. روش قرنطینه حجاج در قرنطینه‌خانه‌های عثمانی
۶۰۹	مسائل بهداشتی حجاج ایرانی
۶۰۹	مسائل بهداشتی در حرمین، اسباب وبا و حمی
۶۱۰	مشکلات آب حجاج
۶۱۱	ساختمان‌های بهداشتی و مسئله پخش وبا در حرمین
۶۱۱	قربانی و اسباب آلودگی بیماری و حجاز
۶۱۳	قرنطینه حجاج ایرانی در راه
۶۱۳	قرنطینه راه دریای حجاج ایرانی
۶۱۳	قرنطینه حجاج ایرانی راه دریای جنوب
۶۱۶	قرنطینه حجاج ایرانی در راه شمال (استانبول، مصر، دریای سرخ، جدّه، ینبوع)
۶۱۶	قرنطینه در سرزمین رویه
۶۱۸	قرنطینه در استانبول
۶۲۱	قرنطینه‌خانه‌های راه خشکی
۶۲۱	قرنطینه در حجاز
۶۲۳	راه آناتولی، سوریه
۶۲۳	آناتولی
۶۲۴	قرنطینه‌خانه‌های حلب- شام ابوکمال
۶۳۰	قرنطینه حجاج ایرانی در سرزمین عثمانی عراق- عتبات عالیات (راه بیل)
۶۳۲	نظر ایرانیان نسبت به پزشکان مسیحی در قرنطینه‌ها
۶۳۴	نحوه برگزاری قرنطینه در عراق
۶۳۵	اعزام سرباز عثمانی در قرنطینه
۶۳۶	اقدام به پخش آذوقه بین حجاج فقیر ایرانی در قرنطینه
۶۳۷	تأمین هزینه قرنطینه‌ها
۶۴۱	خاتمه
۶۴۷	منابع و مأخذ
۶۷۱	نمایه

پیشگفتار

در هر مقطع از تاریخ، حجاج ایرانیان - مانند سفرا - در گفتار و تئوری مصونیت داشتند؛ زیرا عقیده بر آن بود که آنها راه را برای اقدام برمی دارند و با مسائل سیاسی به هیچ وجه کاری ندارند؛ در حالی که در عمل چنین نبود. بر همین اساس در آغاز تسلط دولت عثمانی بر حجاز، در هر معاهده نامه بعد از جنگ، بنابر مراد به مسائل و مشکلات حجاج و زوار یکی از اولین ماده آن بود و به دلیل درگیری و رقابت بین عثمانی و ایران، تا دوره قاجار حجاج این مصونیت را نداشتند و به دور از سیاست به آنها نگاه نمی شد.

در دوره قاجار، ادعاها و رقابت هایی که ضعف این دو دولت در مقابل اروپا بود از بین رفت و کوشش برای بهبود روابط به سوی اتحاد دو دولت باعث شد که حجاج مراسم حج را با آرامش بیشتر برگزار کنند. حجاج در این دوره برخلاف دوره قاجار (که به حجاج، ترس و نگرانی نگاه می شد) در ایجاد اتحاد بین دو دولت، نقش مثبت و مهمی بازی می کردند. اسامی عثمانی که در این کار مطالعه شد کاملاً نشان دهنده این قضیه بوده و اینکه در این دوره دولت عثمانی، حجاج ایرانی کاری نداشت و حجاج هم از سرزمین دولتی نمی آمدند که نسبت به دنیای اهل تسنن، حساسی باشند، بلکه در این زمان مشکل در جای دیگر بود و به دلیل تضعیف دولت عثمانی در برابر بومیان و صاحب منصبان حجاج، امنیت حجاج تأمین نمی شد. در قرن سیزده و چهارده قمری دولت عثمانی حجاج خود را نیز به سختی از راهها عبور می داد؛ به همین دلیل در این دوره، تنها مشکل حجاج ایرانی با مردم بومی قبایل عرب، کرد، ترک و همچنین مردم متعصب حرمین بوده و به همین دلیل دولت عثمانی ضامن جان و مال حجاج ایرانی بوده است.

در میان پژوهش‌هایی که تاکنون درباره روابط ایران و عثمانی انجام شده، به نقش و جایگاه حج در این زمینه توجهی نشده است؛ زیرا معمولاً در این روابط، بیشتر جنبه‌های سیاسی مدنظر بوده و اگر هم بر جنبه‌های دینی آن توجهی شده، در قالب مذهب رسمی دو کشور بوده و حج به عنوان زمینه‌ای در تعاملات دینی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی همواره مورد غفلت واقع شده است. حج، هم نگاه مذهبی در بررسی این روابط را متحول می‌کند و هم می‌تواند بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی متأثر از آن در این روابط تأثیرگذار باشد. نکته مهم دیگر در این زمینه، این است که روابط دو دولت عثمانی و ایران همیشه از نگاه نظامی و یا سیاسی بررسی شده است؛ درحالی که حج این نگاه را تبدیل به نگاهی دوستانه و مسالمت‌آمیز می‌کند که حسن روابط را در پی خواهد داشت؛ زیرا سالیانه هزاران نفر از نواحی ایران به حج می‌رفتند و این امر روی تمامی مناسبات به خصوص مناسبات فرهنگی، مذهبی و اقتصادی بین دو دولت و دو ملت تأثیر داشت؛ اگرچه روابط سیاسی هم تحت تأثیر همین مسئله حج اهمیت ویژه‌ای می‌یافت. صرف‌نظر از اختلافات مذهبی میان این دو دولت، روشن است که تیرگی و کاهش روابط سیاسی و یا افزایش و توسعه آن در موضوع حج تأثیرگذار بود و بالعکس حج می‌توانست تأثیرات متقابل و البته مثبتی را در این روابط به دنبال داشته باشد و محوی برای اتحاد دو دولت در برابر کفار و دشمنان اسلام باشد. بدین ترتیب لازم است تا منابع تاریخی ایران و عثمانی از نگاه حج مورد بررسی قرار گیرد و با تأکید بر اسناد عثمانی و ایران تأثیر آن را در همه ابعاد مورد تحقیق قرار دهیم. هدف از تحقیق حاضر، بررسی منابع تاریخی سه پادشاه، اسناد منتشرنشده در ایران و ترکیه و نقش حج در مناسبات ایران و عثمانی در سه دهه ۱۰۰۰ ه. ق و چهارده قمری است تا نشان دهد که موضوع حج می‌توانست زمینه مناسب برای توسعه و تنزل روابط در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی را فراهم سازد.

پژوهش‌هایی که تاکنون انجام شده، بیشتر بررسی روابط دو دولت از نگاه نظامی و یا سیاسی محض بوده و تاکنون جنبه‌های فرهنگی و مذهبی آن در قالب موقعیتی چون انجام مناسک حج و آن‌هم در پرتو هزاران برگ سند منتشرشده عثمانی مورد توجه قرار نگرفته است؛ کاری که در این تحقیق آغاز و تا حدودی انجام شده است. به عبارت دیگر متغیرهایی چون حج به عنوان عوامل معنوی و فرهنگی در این صحنه روابط سیاسی حضور داشته‌اند که

نقش آنها در مناسبات دو کشور نیاز به تبیین بیشتری دارد؛ به‌ویژه آنکه سیاست‌های کنونی دولت جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه بر همگرایی منطقه‌ای و ارتقای روابط ملل مسلمان تأکید دارد و حج می‌تواند چنین موقعیتی را فراهم سازد.

دولت‌های عثمانی و قاجاریه با سیاست‌گذاری مناسب و استفاده از تمامی ظرفیت‌های خود برای مدیریت سیاست‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی و فرهنگی در قبال حج بهره می‌گرفتند؛ لذا حج به عنوان یک اهرم، همواره تعیین‌کننده این سیاست‌ها بود.

حجاج ایرانی در کنار استفاده از راه‌های رسمی مثل راه استانبول، راه آناتولی و شام و راه دریایی و راه مصر از برخی راه‌های غیررسمی مثل راه جبل نیز استفاده می‌کردند. همچنین حجاج ایرانی در این قرون هم از راه‌های رسمی و هم غیررسمی استفاده می‌کردند. علاوه بر آن لازم به ذکر است که در زمان تیرگی روابط، راه‌های رسمی و غیررسمی گاه خطرناک و محدود و یا مورد تحریم قرار می‌گرفت.

در پژوهش حاضر، با توجه به اهمیت بحث و اهداف مترتب بر آن، از روش تحقیق تاریخی استفاده شده و تلاش بر آن است تا با بهره‌گیری از داده‌ها و اطلاعات موجود در اسناد دولت عثمانی و ایران (منتشر شده و منتشر نشده) و نیز با استفاده از منابع تاریخی و سفرنامه‌ها، مسائل و سؤال‌های مطرح‌شده مورد تبیین و تحلیل قرار گیرند. پژوهش در این خصوص، نیازمند ترجمه اسناد از عثمانی به ترکی امروزی و سپس به آرسی است که با حضور و مشاهده مستقیم در کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی معتبر ایران و ترکیه انجام شده است. پیش از این، چندین پژوهش و تحقیق درباره موضوع حج در عثمانی و یا ایران صورت گرفته که تنها در برخی از آنها به مسئله روابط ایران و عثمانی اشاره‌ای انداخته است که به طور کلی می‌توان آنها را به دو دسته تقسیم کرد:

- الف. مطالعات درباره مناسبات ایران و عثمانی (وجه سیاسی، اقتصادی و فرهنگی).
- ب. مطالعات درباره حج‌گزاری ایرانیان.

از جمله این آثار می‌توان به صره همایون در دوره عثمانی^۱ نوشته منیر آتالار؛ حجاج و سلاطین عثمانی^۲ نوشته ثریا فاروقی؛ مقاله «مشکلات حجاج ایرانی در دوره قاجار»^۳ نوشته سیدعلی قاضی

۱ *Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun*, Münir Atalar, Ankara, TTK, 1992.

۲ *Hacılar ve Sultanlar, Süreyya Faruki Yurt Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.*

۳ سیدعلی قاضی عسگر، «مشکلات حجاج ایرانی در دوره قاجار»، مجله میقات، شماره ۳۲، ص ۶۴.

عسگر و مقاله «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار»^۱ نوشته رسول جعفریان اشاره کرد. اثر پیش رو در چهار بخش به رشته تحریر درآمده است. در مقدمه، اشاره‌ای کوتاه به حج در دوره صفویه شده که دوره شکل‌گیری دور تازه حج در مناسبات میان ایران و عثمانی است؛ البته دوره افشاریه و زندیه نیز مورد بحث قرار گرفته است و همچنین چگونگی توجه و نظارت دولت ایران و عثمانی به مسئله حج در آن ادوار که اساس کار دوره قاجار بود، بررسی شده است.

در «بخش اول» آمده است که علی‌رغم مشکلات داخلی، دولت قاجار با تأسیس کاروانسراها و کنسولخانه در نقاط مختلف سرزمین عثمانی، به احوال حجاج خود رسیدگی می‌کرد؛ در حال که با مطالعه سفرنامه‌هایی که توسط حجاج نوشته شده، درمی‌یابیم که از بی‌توجهی دولت قاجار، در شکایت شده است؛ البته تعادل فکری ما را اسناد قاجاری فراهم می‌کند تا به نتیجه انبساط نیندازیم. از دیگر نکات این بخش، تلاش دولت قاجار برای تضمین برگزاری آرام مراسم حجاج ایرانی به منظور برقراری ارتباط دوستانه با شرفای مکه بود. در مقابل آن، دولت عثمانی در راه‌ها، ایستگاه‌ها و همچنین در حرمین سیاست‌های جدی و نتیجه‌بخش را برای حجاج در نظر می‌گرفت. اسناد عثمانی کاملاً نشان‌دهنده این سیاست‌هاست.

بعد از بررسی کوتاه وضع حجاج ایرانی در دوره قبل و بعد از قاجار و نیز تغییرات عمومی این دوره به «بخش دوم» پرداخته‌ایم که این بخش در واقع زیر ذره‌بین قرار دادن خود حجاج است. در این بخش به جزئیات نحوه حمل و نقل حجاج پرداخته شده است. البته در دوره قاجار وسایل حمل و نقل بسیار دگرگون بود؛ به گونه‌ای که حجاج با قطار به حجاز سفر می‌کردند. کاروان‌های حجاج ایرانی، کوچک، اما تندرو بودند؛ زیرا جغرافیای ایرانی برای هزاران سال چهارراه و عبورگاه ملت‌های گوناگون بود. کاروان‌های، مجرب حجاج ایرانی با دیگر کاروان‌های حجاج، قابل مقایسه نبود. این کاروان‌های کوچکی که از آناتولی، بلادالشام و عراق می‌آمد، سختی‌های فراوانی را پشت سر گذاشته و خود را به شهر شام می‌رسانند؛ مانند شاخه‌های کوچکی به رودخانه اصلی که نماینده کاروان‌های رسمی دولت عثمانی بود، سرازیر می‌شدند. سفر، قابل مقایسه با کاروان عثمانی که از استانبول به راه می‌افتاد و به شام می‌رسید، نبود و این کاروان‌های کوچک ایرانیان شایان افتخار است.

۱ رسول جعفریان، «حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار»، مجله میقات، شماره ۳۷، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹، ج ۱.